

andre årsager bag, og de knæk i kurverne, der er vist i afhandlingen, er ikke særligt markante.

Konklusionen på denne gennemgang vil derfor være, at kostvanerne for spædbørn nogle steder kan have været en vigtig faktor til forståelse af spædbørnsdødelighedens niveau, men at for landsognene som helhed er forklaringen betydeligt mere kompleks, end det kan vises på makroniveau, og derfor er der brug for, at vi får mikrostudier, og at de tager deres begyndelse allerede omkring 1770'erne, fordi man så kan få den tidlige nedgang med i analysen. En periode med store ændringer er normalt én, hvor det er betydeligt lettere at påvise årsagssammenhænge end én, hvor niveauændringerne er mindre.

For købstæderne er analysen som tidligere nævnt ultrakort. Der er kun medtaget købstæder fra et par amter, og konklusionerne på side 191-92 er meget vage. Selv hvis man holder sig på makroniveau, ville det imidlertid have været muligt at komme betydeligt tættere ind på byernes særpræg, idet der findes ganske meget supplerende statistik om dem i 1800-tallet. En nærliggende teknik ville have været en multipel regressionsanalyse, hvor man forsøgte at forklare spædbørnsdødelighedsniveauet ved en række variable som størrelse, erhvervsforhold, indkomstniveau, fertilitet mm. både ved rene tværnsnitanalyser og ved analyser af udviklingen over tid. Et par enkelte forsøg viser f.eks. en tydelig loglineær sammenhæng med byernes størrelse og overraskende nok også en positiv sammenhæng med det gennemsnitlige indkomstniveau.

For Københavns vedkommende samles analysen omkring begreberne urbanisering, fattigdom og børneplejekultur, og de opnåede resultater virker umiddelbart sandsynlige ud fra Th. Sørensens undersøgelser, men man kunne godt have ønsket sig nogle overvejelser om, hvor typisk Vor Frelser sogn, som lå til grund for Sørensens undersøgelser, var for hele København. Omkring århundredets midte var Christianshavn helt klart præget af en arbejderbefolkning og beboelsesforhold, som formodentlig var de dårligste i hovedstaden. Det er derfor svært at slutte derfra til hele byen.

I afhandlingens anden hoveddel gennemføres i del 3 en grundig og indsigtfuld analyse af vejledninger i spædbørnspleje fra midten af det 18. århundrede frem til mellemkrigstiden med henblik på at finde frem til, hvornår et moderne, medicinsk og naturvidenskabeligt begrundet, børneplejeprogram omkring amning, renlighed, ro og regelmæssighed for alvor brød igennem. Det vurderes desuden, hvilken betydning reformforslagene havde for faldet i spædbørnsdødeligheden ud fra nutidig viden om de forskellige forholdsreglers effektivitet.

Endelig er der i del 4 foretaget en gennemgang af oprettelsen af bør-

nefilantropiske foreninger i København og deres betydning for udviklingen. Det er sket ved en undersøgelse både af en række af de enkelte foreningers historie og tillige ved at se på politiske initiativer, der havde til hensigt at mobilisere et øget offentligt engagement.

Samlet får man gennem disse delanalyser et mangesidigt og vægtigt bidrag til forskningen omkring spædbørnsdødeligheden i den behandlede periode, men den meget store stofmængde, der er gennemgået, og det brede perspektiv, der er anlagt, kan måske have bidraget til, at der undertiden tabes lidt i dybden. Både de kvantitative og de kvalitative dele kunne formodentlig hver især have været tilstrækkelige til at bære en disputats, og en noget stærkere beskåret problemstilling ville så have muliggjort en tættere analyse.

Sådanne kritiske bemærkninger må imidlertid ikke skjule, at læseren af afhandlingen får meget at vide – og også får meget nyt at vide, som er et vægtigt bidrag til den internationale debat omkring spædbørnsdødeligheden og vil medvirke til, at dansk historieforskning inden for dette emne har indhentet meget af det forspring, som flere af vore nabolande hidtil har haft.

Hans Chr. Johansen

NIELS FINN CHRISTIANSEN: Hartvig Frisch. Mennesket og politikerens. En biografi. (Kbh.1993) og Den politiske ordfører. Hartvig Frisch 1935-1940. (Kbh.1999)

Som anden officielle opponent¹ tilfalder der mig to obligatoriske hverv, et kedeligt og et mere opmuntrende. Jeg skal for det første påpege i hvert fald nogle af de trivielle fejl i afhandlingen – om ikke af anden grund, så for at studerende her i auditoriet ikke skal tro, at sådan noget går upåtalte hen. For det andet skal jeg til slut redegøre for, hvorfor afhandlingen er antaget til forsvar for den filosofiske doktorgrad – trods alt.

Imellem disse pligt opgaver skal jeg gå nærmere ind på nogle af de spørgsmål, som afhandlingen giver anledning til.

Altså først det kedelige, som heldigvis er hurtigt overstået, og som ikke betyder mere, end at vi kan henvise det til noterne.²

¹ Anmeldelsen er – med få ændringer – manuskript til oppositionen ved disputatsen, 4. marts 1999.

² Side 237 »Midt under ministerkrisen i forbindelse med Danmarks tilslutning til Antikominternpacten i begyndelsen af november 1942.«. Antikominternpacten var i 1941. I 1942 drejede det sig om den såkaldte Telegramkrise.

Skulle man herefter tro, at der ikke er andre fejl i afhandlingen, vil jeg for det første gå ud fra, at jeg har overset nogle. For det andet vil jeg bekende, at jeg er lige så vankundig i de klassiske sprog som Niels Finn Christiansen – eller måske endnu mere, og jeg kan derfor ikke påtage mig noget ansvar for endelserne i de latinske citater, som der ivoerigt er priseligt få af. For det tredje er det nok en ædel stræben at skrive uden fejl; men ambitionen må have en grænse, og den hedder som oftest »deadline«.

Afgørende er, at ingen af de her nævnte fejl kan lokke den kyndige læser på glatis.

Fra det lidt pedantiske til afdelingen for spøg og skæmt. Side 107 bemærker NFC fra Kulturhistorien Frisch' stadige opmærksomhed på kvindens stilling, og afsnittet slutter med Frisch' optimisme m.h.t. en udvikling i retning af fuld ligestilling mellem kønnene. Umiddelbart derefter refererer han, at Frisch havde den frækhed at mene, at politik ikke ligger for kvinder.

I det private holdt Frisch sig, som NFC anfører side 129, til den traditionelle kønsrolle. Husholdningen, vask og strygning og børnepasning overlod han til Stella. Det politisk korrekte standpunkt til ligestillingen forblev teori.

Men dertil kommer i det sproglige udtryk – måske ubevidst – Frisch' syn på forskellen mellem de to køn. Jeg har optalt 13 steder – og der er sikkert flere – hvor ord som »mandig«, »maskulin«, »viril« er brugt til yderligere positiv karakteristik af et eller andet. Om Gustav Bang hedder det f.eks. at han var »videnskabelig som et indædt Mændfolk og amusisk«. Det sidste er formodentlig også ment rosende.

Al den tale om »mandighed« kan få læseren til at tro, at Frisch havde et problem med sin kønsidentitet. Hans valg af sport, boksning og fægtning, var nærmest demonstrativ, og det antydes jo også nogle steder i afhandlingen, at han i sin studietid var lidt af en Don Juan.

Iøvrigt synes jeg, at afhandlingen holder en fin balance mellem Hart-

² Side 240 nederst nævnes gæsterne ved Thorvald Mikkelsen og hustrus sølvbryllup omkring grundlovsdag 1944 og blandt dem »modstandsmanden Flemming Juncker«. Flemming Juncker opholdt sig på det tidspunkt i London, og efter disputatsen har jeg fået at vide, at det var direktør Thorkild Juncker, Aarhus Oliemølle, der deltog i sølvbrylluppet. Det var ikke modstandsmanden, Thorkild Juncker var aktiv i forsøgene på at opstille DNSAPs ministerlister i 1940, og han deltog i det berøgtede Broholm møde. Det gør en forskel!

Side 289 nederst. Socialdemokratiet vandt ved valget i 1947 ikke halvdelen af 9 mandater tilbage fra DKP, men 9 hele mandater. Det var ganske rigtigt halvdelen af, hvad Socialdemokratiet havde tabt i 1945.

Side 305. Atlantpagten blev dannet i 1949; men NATO først i 1950.

vig Frisch' offentlige, politiske og hans private liv. Men jeg skal nok være mig for at kalde det en mandig dyd.

I det følgende vil jeg tage fire emner op. 1) Hartvig Frisch som aktiv socialdemokrat og hans opfattelse af akademikerens rolle i arbejderbevægelsen. 2) Frisch' idéer om magt, ret og retfærdighed. 3) Frisch' standpunkter til sikkerhedspolitikken og hans holdning under og efter Besættelsen. 4) Spørgsmålet om hvor stor Hartvig Frisch' politiske indflydelse var.

NFC lader, meget rimeligt, Hartvig Frisch' politiske liv begynde, da han under indflydelse af fætteren, Herbert Iversen, bryder med barn-domshjemmets værdisystem. Han bliver ateist og socialist, og han melder sig ikke blot ind i Studentersamfundet, men også i Socialdemokratiet.

Et varsel om, at der kunne være mere politiker i Frisch end det loyale partimedlem, kan man hente i Mindebogen – som flittigt bliver brugt i afhandlingen, nogle steder måske for tillidsfuldt. Bardomsvennen, Gerhard Kemp, fortæller om drengbanden, Den Sorte Orden, hvor Hartvig Frisch var »stormester«. Ved en lejlighed var der optræk til at vælte ham fra posten; men efter en snedig plan »spillede han de to partier ud mod hinanden, så de glemte, de ville vælte Hartvig, fik det stormende møde til at ende i harmoni, og »regeringen« sad fastere i sadlen end før mødet.«³

Er det ikke den slags taktiske evner, Gunnar Fog Petersen efterspørger i det stykke, der citeres i indledningen til »Ordføreren«?

Nok om det. Han meldte sig ind i Socialdemokratiet i 1911. Side 31 får vi at vide, at han har deltaget i en demonstration på Enghavevej, og at han har delt valgaviser ud. Begge begivenheder foregik i 1913. Dertil kommer Tom Kristensens beretning om et agitations-initiativ, da de unge akademikere holdt revolutionære taler fra en sporvogn på Gl.Kongevej. Episoden er ikke dateret.

I 1913 skrev han også en sang til Studentersamfundets rusgilde. NFC karakteriserer den skånsomt: »Det er ikke den store poesi; men budskabet er klart nok. Studenterne skulle ...engagere sig – for fremskridtets sag.« Og så tilføjes: »og her kunne de roligt tage Frisch som forbillede.«

En demonstration og en gang uddeling af valgaviser i 1913 samt en happening på Gl.Kongevej er næppe nok til at gøre ham til partiaktivist.

Side 54 får vi da også at vide, at han »i disse år (det var i 1916) prioriterede såvel studier som privatliv højere end en aktiv politisk indsats« og at hans »politiske engagement forblev på det kommenterende plan.«

Med andre ord: Bortset fra medlemskabet af partiet – og det var for akademikere dengang – og siden må man tilføje – usædvanligt, så kom

³ Hedtoft og Nørregaard (red) Hartvig Frisch. Hans personlighed og gerning. (Kbh.1950) side 128.

Frisch' politiske engagement til udtryk i diskussioner indenfor det snævre akademiske miljø, og det gjorde ham vel ikke til forbillede.

I det politisk aktive år 1913 holdt Herbert Iversen et foredrag i diskussionsklubben »Karl Marx«. Foredraget refereres over tre sider (33-36), og dets betydning underbygges i biografien med, at Frisch så længe efter som 1931 skrev om det, at det »giver det klareste Billede af, hvad vi dengang mente.« Foredraget havde det formål, skriver NFC, »at nagle Socialdemokratiet fast på en ren socialistisk og marxistisk linie.« Og i næste afsnit står der, at det »set fra et venstrefløjsstandpunkt kunne være særdeles velanbragt«.

Læseren holdes i tvivl, om det er ud fra et datidigt Venstrefløjsstandpunkt eller et nutidigt. Evt. både – og?

Herbert Iversen citerede de berømte sætninger fra forordet til »Kritikken af den politiske økonomi« om, at produktionsforholdene betinger den sociale, politiske og åndelige livsproces. »Det er ikke Menneskets bevidsthed, der bestemmer deres Tilværelse, men det er omvendt deres sociale Tilværelse, der bestemmer deres Bevidsthed.«

Denne kompromisløse materialisme var grundlæggende. »Den, der ikke deler dette Syn, er ikke Socialist«, sagde Herbert Iversen.

Side 34 står der så, at »den krasse materialisme, forestillingen om alt det åndeliges afledning af det materielle, kunne Frisch ikke bruge til noget.«

Var Hartvig Frisch da ikke socialist? – Altså ikke efter Herbert Iversens opfattelse – eller forestillede Herbert Iversen sig alligevel en aktivisme, der ikke havde sin oprindelse i produktionsforholdene?

Ifølge Herbert Iversens opfattelse var der en nødvendig udvikling for arbejderne og i arbejderbevægelsen, der i den rigtige rækkefølge skulle forløbe sådan: Materialismen og solidariteten, – så oplysning – rationalitet – organisation – magt – forandring af produktionsforholdene/revolution. Materialismen og solidariteten i arbejderklassen blev frembragt af produktionsforholdene. Men kun som en følelse. For at omsætte denne følelse til den rationelle organisation skulle der oplysning til. Den rationelle organisation var forudsætningen for magtens erobring. Der lå altså allerede en afvigelse fra den materielle determinisme i påstanden om oplysning som et nødvendigt led.

Oplysningen skulle være en kulturkamp. Hvis man skræller de mere teoretiske budskaber af Herbert Iversens foredrag, så var det en appel til de unge akademiske socialdemokrater om at føre en sådan kulturkamp. Parallellen er tydelig til den kulturkamp, som brødrene Brandes – og Hørup – havde ført mod den nationalliberale/konservative, borgerlige kultur, og som de jo havde vundet så eftertrykkeligt, at vi skal

helt hen i slutningen af dette århundrede, før den radikale kultur mistede førerstillingen.

De socialdemokratiske akademikere skulle være »tungtbevæbnede og uforsonlige Mænd«, »elitetarbejdere« i det socialistiske oplysningsarbejde.

Jeg gør et spring frem i tiden til 1940, da Hartvig Frisch trådte tilbage fra posten som gruppeformand. Hedtoft holdt tale for Frisch og sammenlignede ham med hans forgænger, Hans Nielsen. Hans Nielsen »Den fynske Bondedreng, Arbejdsmanden, den lyse, den runde og godlidende Hans Nielsen afløst af Videnskabsmanden, Pædagogen, Akademikeren, den kølige, skarpe og tankeklare Hartvig Frisch. Hans Nielsen Socialist efter Miljø og Opvækst, Hartvig Frisch Socialist ad Teoriens, Erkendelsens Vej.«⁴ Jeg trækker det frem her, fordi Hedtofts udsagn er et eksempel på et andet synspunkt. Man kunne blive socialist »efter Miljø og Opvækst«. Underforstået: Det var den naturlige måde. Hedtoft taler ikke om oplysning som forudsætning for at omsætte følelse til rationalitet o.s.v. Hans tale er ubetvivleligt venligt ment. Men mon ikke der lå nogle stereotyper, næsten fra underbevidstheden, om akademikernes i arbejderbevægelsen. Det var ikke produktionsforholdene, der var årsag til deres socialistiske overbevisning.

Nu tilbage til Herbert Iversens foredrag i 1913. Den mission, Herbert Iversen pålagde de unge akademikere, skulle give dem en nødvendig funktion i klassekampen, så de kunne overvinde kløften mellem dem selv og dem, der var socialister »efter Miljø og Opvækst«. Den gav dem også selvfølelse, »Fortovsret på Gaderne«, som Herbert Iversen udtrykte det.

I afslutningen af behandlingen af foredraget understreger NFC foredragets og foredragsholderens store betydning. Den får ikke for lidt! »Han gav deres virke i arbejderbevægelsen mål og mening.« Ganske vist blev deres indsats forsinket; men de glemte ikke hans »testamente«. »Ti år senere satte de al kraft ind på at opfylde deres forpligtelse, og Hartvig Frisch stillede sig med sine rige evner i spidsen for det hele.«⁵

Ti år er grumme lang tid for en tyveårig! Hvad gjorde de så 10 år efter – altså i 1923? Hvad gjorde Hartvig Frisch?

Han blev valgt til formand for Studentersamfundet. Det har vel ikke været det, Herbert Iversen tænkte på med de »tungtbevæbnede, uforsonlige Mænd« i den kulturelle klassekamp. Påvirkningen fra Herbert Iversen er imidlertid ikke til at tage fejl af. Den ses i Hartvig Frisch' fore-

⁴ Side 178-79.

⁵ Side 36

drag i Studenterfamfundet samme år⁶ og endnu mere i foredraget samme sted året efter.⁷ Begge foredrag er appeller til de unge studenter om at engagere sig i politik – at vælge side – den side, »som vil lede og beherske Kapitalen til Folkets Vel.« Nu handler det pågældende kapitel om Frisch' opgør med determinismen i Kautskis model – og med Socialdemokratiets tro på, at magten med tyngdelovens sikkerhed ville falde i arbejderbevægelsens turban.

Men de unge fra 1913 var altså ikke nået længere end til politisk hvervæarbejde blandt studenterne. Det er der i årenes løb brugt meget tid og megen intellektuel kraft på.

I samme tale sagde Frisch, at »studenten var blevet »Kapitalens Tjener«, jaget af konkurrencen med fagfæller i studietiden og opsat på bag efter at behage kapitalens besiddere.« Året efter, altså i 1925, angreb han i Social Demokraten Martin Andersen Nexø, fordi denne havde skrevet – også i Social Demokraten – at akademikerne var »Kapitalens Lakajer«. »Tjener« eller »lakaj« – man skulle tro, det var lige meget.

Denne inkonsekvens skyldtes anledningen til Hartvig Frisch' kronik. Han skulle præsentere Clarté og i den sammenhæng anvise de intellektuelle en plads og en funktion i arbejderbevægelsen. Mens Herbert Iversen havde udtrykt sig malerisk om »elitemedarbejdere« med »fortovsret«, var Hartvig Frisch mere beskedent. Akademikerne skulle kræve deres fag respekteret. »Vor Betydning«, skrev Frisch, »ligger ikke på den politiske Arena, men i den kulturelle Kamp på langt Sigt« – og for sit eget vedkommende tilføjede han: »mine Mål er ikke afstukket med nogen aktuel politisk Alen.«

Er der kun en tidsforskel og en sproglig forskel mellem Herbert Iversens tungbevæbnede Mænd, der skulle omdanne den socialistiske følelse til klassebevidsthed og Hartvig Frisch' »kulturelle Kamp på langt Sigt«? Knap et år efter kronikken blev Frisch opstillet i Maribokredsen og et par måneder efter valgt til Folketinget – et skridt, der vel kan gøre det ud for en »politisk alen«.

Imellem kronikken i Social-Demokraten oktober 1925 og valget til Folketinget december 1926 ligger uenigheden og polemikken om Clartés berettigelse. Her er det Alsing Andersen, der forsvarer »den rationelle organisation«, mens Hartvig Frisch hævder en ideologisk socialisme og en socialistisk videnskab. Er det ikke Alsing Andersen, der her er nærmest Herbert Iversen med kravet om, at »vore Tillidsmænd skal være vore – og ingen andres«?⁸ (Citater er fra Herbert Iversen, ikke fra

⁶ Side 86

⁷ Side 88-89

⁸ Side 35

Alsing Andersen.) For partisekretæren Alsing Andersen som for Herbert Iversen skulle den rationelle organisation bruges til at skaffe flere partimedlemmer, flere socialdemokratiske stemmer ved valgene og flere tillidsposter. Kort sagt: Den rationelle organisation var et middel i *kampen om magten*.

Så er jeg – med denne lidt klodsede overgang – fremme ved et problem, som Hartvig Frisch dævede med så mange gange, at det næsten gør det ud for den røde tråd i hans liv. Her ikke blot følger NFC ham og refererer hans tanker, her er der tale om en egentlig kritisk læsning af Frisch' ideer. Det drejer sig om *magt, ret, moral og retfærdighed*.

Hartvig Frisch' overvejelser var ofte i formen fortolkninger af de klassiske tekster, Thukydid, Platon og gennem ham Sokrates og i nogen grad Cicero. Som det flere gange konstateres, var Frisch' klassiske studier skrevet til hans samtid, og hans samtid brugt til at fortolke kilderne. For at der ikke skal være nogen misforståelse, må det noteres, at det ikke så sjældent er tilfældet i historikerens arbejde; men Frisch anvendte flere modernismer, end det normalt regnes for god smag i faget.

Først må jeg gøre opmærksom på, at nogle nøglebegreber bruges i to betydninger, der ikke altid er let at holde ude fra hinanden, hverken hos Hartvig Frisch eller i afhandlingen. Ordet »ret« forstås dels juridisk, à la Goos, der definerede det som en norm med fysisk magt bag. Men hos Sokrates er *retten* modsætningen til *uretten*. På samme måde med retfærdighed. Den *retfærdighed*, der kun kan eksistere mellem to lige stærke parter, er ikke den samme som den, der findes i det, Frisch kaldte den ægte statsmandskunst, »at skabe Mennesker i Retfærdighedens Billede.«

Det er næppe frugtbart, at vi giver os til at drøfte, om Hartvig Frisch fejlfortolkede eller misforstod de klassiske tekster. Der er vi ikke kompetente; vi må koncentrere os om, hvad Hartvig Frisch mente i og om sin egen tid.

Han var fanatisk ateist. Erkendelsesteoretisk var han bevidst om relativismen, altså at sandheden ikke er absolut. Han vidste, at moral er en relativ affære, den er kulturbestemt. Frisch' forståelse af magten overbeviste ham om, at magthaverne bestemte, hvad der var ret i samfundet, og i løbet af kortere eller længere tid ville samfundets medlemmer efterhånden acceptere magthavernes opfattelse af ret og retfærdighed. Med et nyere udtryk: Folk ville internalisere magthavernes normer. Ikke blot magten, men også retten og moralen sidder i spydstagen.

Side 82 refereres Hartvig Frisch' forsøg på at skabe en forbindelse mellem personlig og samfundsmæssig (social) moral. Der foregår en fusion, så individets og samfundsmoralen bliver det samme. Men her er det, som om Frisch har glemt, at den sociale moral ikke opstår af sig

selv, at det er magthavernes normer, der har gennemslagskraft. Denne – i virkeligheden smukke – inkonsekvens hos Frisch påpeger NFC ikke. I stedet for lægges en »suspense« ind: »Om de høje bud havde den ønskede effekt på andre og på Frisch personligt, når de blev konfronteret med magtens ubønhørlige krav, skulle vise sig yderst diskutabelt.« Hvornår blev Hartvig Frisch konfronteret med magtens ubønhørlige krav?

Hartvig Frisch' forsøg på at fusionere den personlige og den samfundsmæssige moral løser ikke problemet, fordi også den personlige moral – efter Frisch' opfattelse – er samfundsskabt og internalisering af magthavernes retsopfattelse. »Det er den sociale tilværelse, der bestemmer bevidstheden«!

Men så har Frisch jo Sokrates. Han anerkendte loven, så vist som han drak sin skarntydesaft; men han hævdede en personlig moral, der stod over loven, en *retfærdighed*, der boede i ethvert menneske, og som kunne erkendes med fornuften. Denne hans viden om det retfærdige var ikke skabt af magthaverne.

Når Hartvig Frisch hævder, at »ægte Statskunst er at forme Mennesker i Retfærdighedens Billede«, så er det ikke den »retfærdighed«, som magthaverne har inplanteret i undersåtterne.

Når NFC skriver, at Frisch ikke kunne acceptere fraværet af en social og personlig etik,⁹ så er det efter min opfattelse rigtigt. Men det han heller ikke kunne acceptere var, at der ikke fandtes en retfærdighed, der var uafhængig af tid og sted. Han sagde det i sin »nytårshilsen« til arbejderungdommen i 1944. De unge mennesker skulle holde sig til lovens grund – »ikke alene den skrevne Lov, men den der bor i Hjertet, Menneskeligheden, den gode Tro...«.¹⁰

Det er vel en *naturretsopfattelse*, om noget er. På et rationelt, retsrelativistisk grundlag kunne han ikke basere den lov, der bor i hjertet. Som videnskabsmand erkendte han, at troen på en moral, en retfærdighed uafhængig af tid og sted – og uafhængig af magten »var styrtet sammen som et korthus.« For politikeren og opdrageren var den erkendelse derimod ubrugelig.

Hans forsøg på at postulere sig ud af vanskelighederne var ikke tilfredsstillende, selv ikke når han hentede hjælp fra Herbert Iversen.¹¹ Relativismen betyder »så langt fra en Slags Selvopgivelse eller vanvittig Desperation, at den tværtimod betyder en forøget Styrkelse til at tage

⁹ Side 212

¹⁰ Side 235

¹¹ Side 81

Kampen op for det, der har Værdi for mig, og til at løse det praktiske Livs Problemer på den Maade, der indenfor vor Begrænsning er den bedste.« Citatet er fra Frisch' skrift om Protagoras fra 1926.

For mig at se kunne dette standpunkt medføre en skrāsikker aktionisme, som var blevet statsideologi i Italien og skulle blive det i Tyskland.

Et andet citat fra samme skrift er mere *to the point*. »Der synes således at være to sjæle, der kæmper i forfatterens bryst, den ene, der er idealistisk og etisk, har sit sæde i følelseslivet ... den anden, som sidder i fornuften, er realistisk og materialistisk, og det er fra den argumenterne kommer.«¹² Om denne karakteristik passer på Protagoras, vil jeg lade filologerne diskutere; men hvor den dog passer på Hartvig Frisch.

Anders Holm Rasmussen, hvis fortræffelige lille bog »Ideologi og virkelighed hos Hartvig Frisch« NFC har benyttet, konkluderer, at den tilsyneladende selvmodsigelse hos Frisch ikke er en selvmodsigelse, men et paradoks. Magtens realitet kommer ingen udenom; men den skal bruges til at »forme mennesker i retfærdighedens billede«. Retfærdighedens grundlag hentede Hartvig Frisch hos Sokrates: Det er bedre at lide uret end at gøre uret.

NFC er – så vidt jeg kan forstå – ikke enig. Siderne 212-216 læser jeg sådan, at Hartvig Frisch ikke fandt et helhedsyn, der var tilfredsstillende for ham selv – og heller ikke for NFC. Side 216 anden halvdel, der vel kan betragtes som en slags konklusion, skriver NFC, at problemet »magt og ret« var uløseligt for Hartvig Frisch. At basere retfærdigheden på den empiriske iagttagelse, at der i samfundene er retsnormer, individuel og kollektiv moral, kan ikke bruges som en filosofisk kattelem.

Den erkendelsesteoretiske relativisme – som jeg synes indtager en lidt for beskeden plads i afhandlingens udredning – og moralrelativismen lagde sig hindrende i vejen for de løsninger, Hartvig Frisch kom med, og som alligevel ikke tilfredsstillede ham selv.

Spørgsmålet rejser sig da på en helt anden front. Valgte Hartvig Frisch i spørgsmålet om magt og ret – bevidst eller ubevidst – det standpunkt, der *for tiden* passede bedst til hans *politiske* position? Det tydeligste eksempel: Fortolkningen af Melierdialogen.

Jeg vender mig nu til Hartvig Frisch' standpunkter til sikkerhedspolitikken og til besættelsessituationen, idet jeg behandler de relevante kapitler i biografien og i »Ordføreren« under ét. Et meget kort referat

¹² Citatet er her fra Anders Holm Rasmussen: Ideologi og virkelighed hos Hartvig Frisch. (Kbh. 1993)

af behandlingen af Frisch' standpunkter må være noget i retning af følgende:

Fra »Pest over Europa« 1933 mente han, at det danske militære forsvar skulle styrkes, så det blev i stand til at yde en *vis* modstand mod et angreb fra det nazistiske Tyskland. Den »pacifistiske«¹³ fløj i hans eget parti og regeringssamarbejdet med de Radikale forhindrede, at denne politik fik konkrete resultater. Som situationen forelå den 8. april, var han klar over, at der ikke ville blive gjort modstand i tilfælde af et tysk angreb.

Dagene efter den 9. april skrev han sit »Pro Memoria«. Det er et indædt angreb på den førte politik og på det ræsonnement, der lå bag den. Han var imidlertid ude af stand til at pege på et rationelt alternativ, selv om »tomrumsteorien« antydes et enkelt sted, men ikke i »Pro Memoria«. Han mente, at der burde være kæmpet af hensyn til landets omdømme ude i verden – og af hensyn til den nationale ære (»Klangen i Ordet Dansk«).

Fra da af blev han imidlertid en konsekvent fortaler for samarbejdspolitikken og forhandlingspolitikken. Da forestillingen om en illegal modstand dukkede op – og der skal vi et godt stykke hen i besættelsestiden – nøjedes han ikke med at afvise den for sit eget vedkommende, men talte direkte imod den og fastholdt dette standpunkt helt til befrielsen.

Selv om det må have været ubekvemt for partiet, stavede han imod brodden også *efter* befrielsen med hårde ord om Retsopgøret og Frihedsbevægelsens krav om udrensning og med det berygtede radiointerview, hvor han kaldte stikkerdrab for mord.

Det skete mens han skrev på »Danmark besat og befriet«, der er et særdeles dygtigt defensorat for samarbejds- og forhandlingspolitikken, men dog også giver modstandsbevægelsen nogle venlige ord *til afsked*.

Det er ikke let at lægge en konsekvent fastholdt politisk linie gennem disse standpunkter. Det bliver ikke lettere, hvis vi tager hans holdning til medlemskabet af Atlantpagten i 1949 med. I et ministermøde fremkom han med et langt og velforberedt indlæg imod Danmarks tilslutning til Atlantpagten; men det kom ikke til offentlighedens kendskab. Når han ikke kunne overbevise regeringen – og især Hedtoft – måtte han enten tie stille eller forlade regeringen. Han valgte altså at tie.

¹³ I sin opposition ex auditorio påpegede prof. Claus Bryld bl.a. med rette, at Hartvig Frisch' og andres brug af betegnelsen »pacifisme« var et retorisk, eller endog demagogisk kneb.

NFC lægger den linie ned over hans politik, at »han var partiets mand«. For denne tolkning taler, at hans oppositionelle standpunkter ikke var offentlige. »Pro Memoria« og indlægget mod Atlantpagten er to markante eksempler på hans anerkendelse af »den demokratiske centralisme«. Han var imod den beslutning, partiet tog eller den politik, det førte. Men han bøjede sig for partiets afgørelse. Men hans taler under besættelsestidens sidste år, specielt den i Studenterforeningen 1944 og endnu mere hans særdeles offentlige markeringer i Befrielsesommeren må have været meget generende for partiet. Hans partifæller må have ønsket, at han ville holde sig til magt og ret *i oldtiden*.

Spørgsmålet er, om der kan lægges en anden linie i fortolkningen af Hartvig Frisch' standpunkter.

Der er ingen tvivl om, at der i Socialdemokratiet skete en ændring, eller skal vi kalde det en mindre forskydning, i holdningen til forsvaret i 1930'erne, og at Hartvig Frisch fulgte denne ændring – og vel også selv skubbede på.

Vi kan starte med »Pest over Europa« og hans anklager mod det tyske broderparti for ikke at have brugt sin magt til at slå nazisterne ned. Frisch vidste jo noget om, hvordan fascisterne var kommet til magten i Italien. Begge steder var demokratiet blevet knust med militærets aktive hjælp eller passive velvilje. Der havde ikke været tale om et angreb udefra. Et stærkere forsvar havde – i bedste fald – ikke ændret noget. Skulle man væge sig imod Den brune Pest i Danmark, kunne det godt kræve en styrkelse af statens volds magt – hvis man, vel at mærke, var sikker på hærens (og politiets) loyalitet.

Når der i forordet til »Pest over Europa« står, »vi [er] besluttede på at hævde Nordens grænse og forsvare folkestyret«, så kan det scenario, han i 1933 havde i tankerne, ikke have været en invasion af Reichwehr. Det må have været de brune bander, SA og lignende, der kunne lave ballade og optøjer i Sønderjylland, evt. i samarbejde med det tyske mindretal og Frits Clausens nazister. Det samme måtte gælde, hvis de danske nazister eller lignende skulle forsøge sig med »kampen om gaden« i København. Det skulle ikke være Frode Jakobsen og hans ligesindede – datidens Autonome – der nedkæmpede SA eller DKU. Det skulle være politiet, og hvis det ikke var nok, skulle man kunne sætte militæret ind, sådan som man havde gjort i Nakskov og i Randers.

Marchen mod Rom og Hitlers Machtübernahme var kulminationen på en længere fase af politisk vold og slagsmål i gaderne. Også i Østrig og i Sudeterlandet var der uroligheder og slagsmål som forløber for og anledning til Anschluss og til annektionen af Sudeterlandet. Tjekkosllovakiet var ikke svagt bevæbnet i 1938.

Hvordan nu skaffe sig en loyal hær i Danmark? Ved at sige noget pænt om forsvarsmagtens nødvendighed. Og ved diskret at undersøge, om officerskorpset kunne forventes at adlyde den lovlige regering. Det var jo også det, man gjorde. Og ved at skaffe sig af med de frivillige korps (Akademisk Skyttekorps, Westenholz' korps o.lign.). Det skete med forsvarsloven af 1937. Skulle det koste lidt militært isenkram og lidt flere indkaldelser, var det vel til at overkomme. Afgørende var det, at ingen måtte være i tvivl om, hvem der havde magten, hvis f.eks. Bonde-toget i 1935 var blevet til noget andet end det fredelige Bellahøjskue på Amalienborg, det faktisk blev.

Den *udenrigspolitiske* sikkerhedspolitik var en anden sag. Som NFC meget rigtigt skriver, kunne det danske forsvar – i tilfælde af et stormagtsangreb – ikke være andet end et markeringsforsvar. Den rationelle Hartvig Frisch vidste det godt. Han slog bak, så snart talen var om eksistensforsvar. Han havde ikke noget alternativ til regeringens politik. Han vidste – næsten lige så godt som P. Munch – at det kun kunne forringe landets sikkerhed, hvis den tyske værnemagt ikke havde tillid til, at der ikke ville blive besvær med Danmark.

Når NFC derfor kan se for sig, at Frisch i det særlige 21-mandsudvalg i 1938 sidder og formulerer en slags kladde til sit Pro Memoria, så må jeg sige, at det kan jeg ikke se for mig. Han var politiker nok til at vide, at kritik er uinteressant, hvis den ikke følges af et realistisk alternativ.

Når NFC derfor ser en konsekvent linie fra ordførerens forsvarspolitiske betragtninger i 30'erne til Pro Memoria, tror jeg, at han under vurderer det mentale chok, 9. april var – for Hartvig Frisch som for så mange andre. Otto Gelsted, der ikke tidligere ligefrem havde hørt til nationalisterne, skrev »De mørke Fugle fløj ved Gry«. Hal Koch gik fortvivlet rundt og spurgte efter et sted, hvor der blev kæmpet, for han ville være med. Og Hartvig Frisch satte sig hjem og skrev sit Pro Memoria.

Parallellen mellem Hal Koch og Hartvig Frisch er også bemærket i afhandlingen. Den er måske endda tættere. De var begge to overbevist om, at det måtte blive den næste generation, der skulle genoprette det danske folks ære. Fælles for dem var, at det var forsvaret for *demokratiet*, det gjaldt. Det var også det, der holdt dem på afstand af den aktive modstand. Den tidlige modstand rekrutteredes overvejende fra netop de kredse, som ikke var demokratisk pålidelige. Kommunisterne nævnes i afhandlingen i denne sammenhæng. Men de andre, Dansk Samling og de ultra-konservative, og det gælder ikke kun KU'erne, hørte jo også med.

I afhandlingen refereres Alsing Andersens cirkulære fra september 1943 – det med at den aktive modstand bestod af »chauenister og kom-

munister«. NFC kalder det berygtet, og det var naturligvis en politisk brøler af rang at sende det ud. Men det var jo sandt! Og for Hartvig Frisch var det modstandere. De var farlige for demokratiet. De udgjorde ikke nogen »folkets hær«, sådan som Hartvig Frisch havde talt om, og som Socialdemokratiet definerede den. Befrielsessituationen ændrede ikke noget ved det. Så hurtigt som muligt skulle statens voldsmonopol genoprettes, så den demokratiske proces kunne genoptages, og retten administreres uden pression fra bevæbnede grupper.

Denne alternative – eller måske kun supplerende – forklaring på Hartvig Frisch' holdning fra 30'erne til og med sommeren 1945 kunne nok udbygges. Det ville måske fordre et lidt mindre hastigt syn på besættelsestidens historie.

Den supplerende forklaring rejser imidlertid endnu et spørgsmål: Hvor velorienteret var Frisch om partiets politik og taktik i den sidste del af besættelsen? Vidste han noget om forhandlingerne om befrielsesregeringens sammensætning? Eller blev han lige så overrasket som Hal Koch, da han i maj 1945 så fotografiet af Hedtoft og H.C. Hansen med frihedskæmperarmbind? Måske sendte partiet ham til FN's generalforsamling, så han slap for at stemme for det ekstraordinære straffelovstillæg, og så han var af vejen, mens partiet prøvede at skaffe sig et mere modstandsorienteret image. I så fald har Hedtoft og de andre nok været taknemlige for, at han havde været væk et stykke tid, og de har ærgret sig, da han vel hjemme igen i radioen kaldte stikkerdrabene for mord.

Forløb han sig? Eller var han egentlig – ligesom Hal Koch – forarget over det »teater«, der udspillede sig i sommeren 1945?

At han var »partiets mand« kan suppleres med andre forklaringer, f.eks. at han fra 1941 ikke længere havde nærkontakt med partiets ledelse. Der er andre eksempler på, at politikere, der bliver sat udenfor, bliver besværlige for deres parti. Christmas Møller f.eks.

Det rejser imidlertid endnu et spørgsmål: Havde han indflydelse i dansk politik, ikke blot i årene 1941-45, men i hele perioden fra 1933? Eller var NFC's umiddelbare erindring rigtig: Det var ham, der afskaffede de store bogstaver. På hvilket andet politisk spørgsmål satte han sit tydelige fingeraftryk?

Hvis han kun var en besværlig – næsten uberegnelig, men dygtig – agitator og debattør, hvorfor så en biografi om ham? Hvad bidrager den til den historiske erkendelse?

Her er jeg så fremme ved den sidste af de pligter, der påhviler andenopponenten. Det kan jeg gøre kort.

Naturligvis er en fremtrædende politiker fra den periode interessant.

En mand der formulerede sig mere end politikere plejer – og det siger ikke så lidt. Det handler om en periode, hvor partiet ikke blot blev statsbærende, men også skabte det, der med rette blev kaldt »Staunings Danmark«. Hartvig Frisch var tæt på hele tiden. Hans kontaktnet var usædvanlig bredt. Han var også atypisk – som akademiker i Socialdemokratiet og – tror jeg – som akademiker. Han engagerede sig politisk. Han brugte sin ekspertviden i sit politiske arbejde. Men mest *atypisk* for en akademiker: Han var ikke i tvivl!

NFC har beskrevet et livsforløb, der rummede adskillige væsentlige og skarpe og hinanden modstående standpunkter og beslutninger. Men når Hartvig Frisch havde valgt et standpunkt og truffet sin beslutning, så var der tilsyneladende ikke tvivl i hans sind. Han gav den alt, hvad den kunne trække. Derfor er Hartvig Frisch for os som et spejl, hvor vi kan se og forstå perioden bedre. Det er i sig selv tilstrækkeligt til at give afhandlingen sin berettigelse. Men læseren får mere ud af den. Gang på gang i afhandlingen diskuterer NFC med ham, afprøver hans argumenter, vejer sine egne mod hans.

For læseren bliver oplevelsen så at diskutere både med NFC og med Hartvig Frisch. Det er ikke dårligt selskab.

Selvfølgelig får vi som læsere noget at vide, vi ikke vidste før; men den lange debat med Hartvig Frisch gennem NFC's læsning – og med NFC – er både erkendelse og – ind imellem en anstrengende – oplevelse.

Derfor er det en disputats, som forfatteren og Københavns Universitet har ære af.

KNUD J.V. JESPERSEN: Med hjælp fra England I, SOE og den danske modstandskamp. 1940-45, Det lange tilløb 1940-1943. Odense Universitetsforlag 1998, 394 s., ill., 250 kr.

Der er ingen tvivl om, at titlen på Knud J.V. Jespersens (KJ) besættelsesbog skal lægge op til to pointer: Den ene er en konklusion vedr. forholdet mellem SOE og den danske modstandsbevægelse. Der var ikke tale om, at den engelske organisation udøvede kontrol eller var den afgørende aktør, men der blev ydet hjælp, og dermed forudsættes i hvert fald nogen grad af uegennytte fra engelsk side. Statsråsonen er i anden række – og hjælpen ydes til en hjemmegroet modstandsbevægelse. Den anden pointe er historiografisk. KJ lægger sig med titlen ind i Hæstrup-traditionen – fra »Kontakt med England« til »Hjælp fra England«. Forbindelsen til England er vigtig, men denne fremstilling kan vurdere betydningen af den etablerede kontakt klarere. »Hjælp fra

England« står ikke i modsætning til »Kontakt med England«, men bygger videre på dens resultater og dens grundholdning.

Bogens forord bekræfter dette billede. Bogen er blevet til på opfordring af SOE-organisationens danske chef i besættelsens sidste periode, Ole Lippmann – og forbindelsen mellem KJ og Lippmann er formidlet af Jørgen Hæstrup. Lippmann ønskede en ny fremstilling af samarbejdet mellem England og den danske modstandsorganisation byggede på SOE's arkiver, der i 1990'erne gradvist er blevet åbnet for forskningen, og Lippmann har kunnet stille sin indflydelse gennem et veludbygget old-boys-netværk til rådighed for at fremme åbning af arkiverne. I mellemtiden er store dele af arkivet blev åbnet generelt, men det fremgår af bogens dokumentation, at KJ derudover har haft adgang til endnu lukkede eller klausulerede dele af SOE-arkivet. Desuden er der gennem Lippmann ydet finansiel støtte til projektet, og forfatteren er blevet introduceret til de få endnu levende personer med direkte erfaringer fra SOE-arbejdet, vigtigst blandt disse er Flemming Juncker.

Idet bogen skal give et totalbillede af samarbejdet mellem SOE og dansk modstandsbevægelse, er der stillet en ganske omfattende opgave, og den foreliggende fremstilling, der går frem til 29. august 1943, er første del af et bebudet tobindsværk. KJ har selv beskædet anført, at hans arbejde kan supplere den eksisterende besættelseslitteratur ved at udbyde og nuancere den britiske politik overfor dansk modstandsbevægelse – og at opgaven er stillet således, at begivenhederne anskues fra London og ikke fra Danmark. Den del af opgaven er dog heller ikke ganske simpel, idet KJ i sine kapitler dækker en række af besættelsestidens hyppigst beskrevne begivenheder. Ud over »Kontakt med England« (1954) er der specialundersøgelser vedr. faldskærmsfolkene (Birkelund og Dethlefsen, 1986), samarbejdet mellem den danske militære efterretningstjeneste og SOE (Hans Chr. Bjerg, 1985) og om Christmas Møllers virksomhed i London (Hæstrup, 1974, Wilhelm Christmas-Møller, 1993 og Erik Thostrup Jacobsen, 1995) og om SOE og Augustop-røret 1943 (Hans Kirchhoff, 1979) foruden et stort antal erindringsværker og specialartikler. Ingen af disse har rigtignok haft adgang til SOE-arkivet, men det viser sig dog nu, at i hvert fald for perioden indtil 29. august 1943 har mange sider af SOE-politikken allerede har været godt og påideligt belyst gennem korrespondance til og fra England og breve mellem SOE-folk i Danmark og fx Turnbull og Ebbe Munck i Stockholm. Materiale der findes i især Ebbe Muncks arkiv og E-tjenestens Stockholmsarkiv.

Arbejdet i den danske sektion af SOE følges fra etableringen, udvælgelse og træning af agenter og de velkendte begivenheder fra nedka-